

тарыхы, ал кезде жазуусу болгон кытай тарыхында калган. Ошол себептен түп тарыхтын көбүнчө кабары кытай тарыхынан алынды. Орто кылымдарда кыргыздардын арабдар, ирандар, түрктөр менен карым катнашы болгондуктан кыргыздардын тарыхы араб, иран жана түрк тарыхтарында да орун алган.

Кытай источниктеринен пайдаланган орус жана Батыш Европалык илимпоздор чыгыш элдеринин жана да кыргыз элдеринин тарыхына, Географиясына жана мамлекеттүүлүгүгө XVIII кылымдын экинчи жарымынан баштап көңүл бура баштаган. Атап айтсак алар төмөнкү тарыхчылардын чыгармаларында чагылдырылган.

Жакын арадан баштап кытай эл республикасында байыркы кыргыздардын тарыхы жана мамлекеттүүлүгү жөнүндө кыргызча жазылган китептер да пайда боло баштаган. Атап айтсак: Анвар Байтур кытайдагы кыргыздардын ичинен чыккан илимпоз, тарыхчы, көптөгөн коомдук иштерге катышкан, 40 тан ашуун тарыхый эмгектерди жарыкка чыгарган. Кытайдагы жогорку окуу жайларында кыргыз, уйгур тарыхы жөнүндө лекцияларды окуган, анын эмгектеринде кыргыздардын тарыхын толуктоодо керектүү маалыматтар берилген. Буга чейин тарыхчыларыбыз колдонууга мүмкүндүк болбогон кытай летописеринен алынган маалыматтар пайдаланылган. Анын эки китептен турган эмгеги 1985-жылы жарыкка чыккан. Кыргыз элинин байыркы тарыхын тактоодо, кытайдагы кыргыз санжырачысы, илим изилдөөчү, коомдук ишмер кытайча, арабча, иранча, түркчө источниктерден пайдаланган тарыхчы Үсөйүн Ажынын эмгектери да өтө баалуу. Байыркы кыргыз тарыхын 5 мин жылдык окуяларды камтыган 3365 томдон турган кытай тарыхы жөнүндөгү китептерден жолуктурууга болот. Бул томдордун кээ бирөөлөрүнөн алынган кыргыздар тууралуу даректер Кытай республикасындагы Жумакадыр Жакып тарабынан которулуп 1997-жылы «Кыргыздар» деген 4- статьялар жыйнагында жарыяланган. Кыргыздардын тарыхын жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын изилдөө маселесин биздин республиканын илимпоздору тарабынан Совет бийлиги орнотулгандан кийин башталды.

Кытай источниктеринде кыргыздардын мамлекети биздин эрага чейинки экинчи кылымда усундар доорунда болгону айтылат. Кыргыздардын мамлекети өнүгүп отуруп IX-XII кылымдарда Борбордук Азиянын кенен мейкиндигин ээлеп – Кыргыздардын Улуу Мамлекети деген тарыхта изин калтырган. Байыркы заманда мамлекеттик курулуштун тарыхын издөөнүн айрыкча мааниси зор. Бул коомчулуктун өнүгүшүндө закон ченемдүү көрүнүш. Кыргыз улутунун байыркы элдердин бири катары дүйнөлүк тарыхта таанылып калгандыгын, анын байыркы заманда мамлекети болгондугу менен гана түшүндүрүүгө болот. Мамлекети болгондуктан кыргыздардын бөлөк өлкөлөр менен карым катнашы тарыхта калган.

Бөлөк улуттар сыяктуу эле кыргыздардын мамлекетинин өнүгүшү дайыма эле бирдей боло алган эмес. Кыргыздар XIII кылымда улуттук мамлекетинен ажырап, аны кайра ордуна тургузуу үчүн XX кылымдын башына чейин колонизаторго каршы тынымсыз күрөш жүргүзүлгөн. Бул мезгилдеги тарыхый окуялар

кыргыз элинин оозеки дастандарында жана санжыраларында айтылып келүү менен чектелбестен, жазуусу болгон чет жердик мамлекеттердин тарыхында чагылдырылган. Бирок бул мезгилде да чет жердик баскынчыларга көз каранды болсо да кыргыз коомчулугу өзүнчө уруу бирикмелеринин башкаруусунда болгон. Көп эле учурларда уруу бирикмелери өздөрүнүн

шайлаган хандарына же уруу жетекчилерине баш ийген. Алардын коргонуу күчтөрү - жигиттери болгон. Мамлекеттик аппараты болбосо да, улуттук бийлик өкүм сүргөн. Адат боюнча сот бийлигин бийлер жана казылар аткарган.

Кыргыз элинин улуттук мамлекетин кайра ордуна тургузуу жөнүндөгү максаты 1917-жылкы Октябрь революциясынын женишинин натыйжасында Россия империясынын колониялык системасы кулагандан кийин ишке ашты. Совет бийлиги мезгилинде кыргыздардын улуттук мамлекети түзүлүп, 70 жылдан көбүрөөк убакытта Кыргызстан социалдык-экономикалык жана маданият жагынан орчундуу өнүгүштөргө жетишти. ССР союзу кулагандан кийин 1991-жылы Кыргызстан союздук республикасынын негизинде жаныдан Кыргызстандын эгемендүү мамлекети түзүлүп дүйнөлүк коомчулукта татыктуу орунду ээледі.

Ошентип саясий системанын институту катары мамлекет – коомду башкаруучу, анын бүтүндүгүн камсыз кылуучу жана андагы белгилүү тартипти уюштуруучу бийлик органы болуп эсептелет. Ар бир суверендүү мамлекет өзүнүн ички жана тышкы иштерин өз алдынча чече алат.

Мамлекетке гана төмөнкү укуктар таандык:

- официалдуу коомду бир бүтүн нерсе катары көрсөтүү
- милдеттүү, бүткүл жалпы аткарылуучу мыйзамдарды жана башка нормативдүү актыларды иштеп чыгуу.

- сот адилеттигин жана өлкөнү, граждандарды коргоону ишке ашыруу

- коомдук тартипти, коопсуздукту камсыз кылуу

граждандуулукту белгилейт, анын саясий юридикалык статусун, укуктарын, милдеттерин, эркиндиктерин аныктайт. Ушул укуктарды мамлекет бийлик органдарынын жардамы менен ишке ашырат. Азыркы кыргыз мамлекети укуктук мамлекетти курууну максат кылып коюп жатат.

Бул үчүн биринчи кезекте:

- мыйзамдан башка ар кандай нерселерден артыкчылыгы, аны аткаруунун, колдонуунун милдеттүүлүгү зарыл. Кыскасын айтканда бүгүнкү кыргыз мамлекетинин коомдогу ролу – коомду башкаруу, анын бүтүндүгүн камсыз кылуу менен анда белгилүү тартипти камсыз кылуу болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Бартольд. В.В. Кыргызы (исторический очерк) Фрунзе 1927
2. Бичурин Н.Я. собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древней время. Том 1, Москва 1950г.
3. Худяков Ю. Вооружения Енисейских кыргызов VI-XII вв. Новосибирск 1990г.
4. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. Бишкек. 1993г.
5. Үсөйүн Ажы. Кыргыз санжырасы. Кара кыргыздар. Бишкек. 1993г.
6. Осмонов. О.Ж, А.А.Асанканов. «Кыргызстан тарыхы» (эн байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Бишкек. 2001.
7. Малабаев Ж.М. «Кыргыз мамлекетинин тарыхы.» Бишкек.1999г.

Улуу Кыргыз дөөлөтү

Илимпоз В.В. Бартольд кыргыз мамлекетинин IX к. Борбордук Азиядагы үстөмдүгүн белгилөө менен Улуу Кыргыз дөөлөтү жөнүндө кандайдыр бир тарткынчыктап айткан. Жазуу булактары, археологиялык материалдар кыргыздардын Борбордук Азияда өз изин калтырганын, кыргыздардын күч-кубатынын реалдуу жогорулашын далилдейт.

VIII к. Борбордук Азияда гегемондук роль уйгурлардын колунда эле. Уйгурлар эзелтен бери Борбордук Азиянын талааларында жашаган байыркы түрк тилиндеги элдерден болчу 758-ж. уйгурлар Ортоңку Эне-Сайдагы кыргыздардын өлкөсүн басып алышат. 795-ж. кыргыздар кетөрүлүшкө чыгышкан, бирок жеңилип калышат. Кыргыз ажалору өч алуу үчүн жыйырма беш жыл бою өз күчтөрүн топтошкон Кыргыздардын тарыхындагы бул маанилүү окуя 820-ж. болгон. Карлуктардын колдоосуна ээ болушкан кыргыздар өзүлөрүн уйгур каганатына көз карандысыз деп жарыялап, муну менен Борбордук Азиядагы гегемондукка умтула башташкан.

Ажо Сибир элдерине бир нече жортуул жасап, мамлекеттин чегин бир кыйла кеңейтип, VIII к. башталышындагы караганда бир кыйла көп материалдык жана адам ресурстарына ээ болгон. Кыргыз ажосунун 820-ж. өзүн-өзү каган деп жарыялашы уйгур каганына согуш жарыялаганга тете эле.

Уйгурлар Ажонун кыр көрсөтүүсүнө жооп иретинде Эне-Сайга аскерлерин жиберет. Бирок алар женилип калышат. Согуш жыйырма жылга созулуп кетет. Уйгур каганы салгылашууда курман болот. Уйгурлардын калгандары кыргыздан коркушуп, Кытайга, Байкалдын ары жагына, Чыгыш Түркстанга качышы, өзүлөрүнүн мыкты жерлерин жана

байлыктарын кыргыздарга калтырууга мажбур болушкан. Ошентип, IX к. орто ченинде Уйгур кагандыгынын урандыларында Кыргыздардын Улуу Дөөлөтү пайда болду. Анын чек аралары Кытай маалыматтары боюнча жетиштүү даражада даана белгиленген:

Түндүк чек аралары азыркы кездеги Орусиянын Томск жана Красноярск шаарлары жайгашкан аймакка чейин жеткен.

Кыргыздар Борбордук Азиянын мейкиндиктерин өзүлөрүнө багындыра алган мезгил академик В. В. Бартольд тарабынан адилеттүү түрдө «Улуу Кыргыз дөөлөтү» деп аталган. Күч-кубаты артыга турган мезгилде Эне-Сай кыргыздары Теңир-Тоого чейин да жетишкен. Алар мында өзүлөрүнүн үстөмдүгүнүн издерин калтырышкан.

Эне-Сай кыргыздарынын саны бул заманда өтө көбөйгөн. Алардын 840-ж. Уйгур кагандыгына каршы чабуулга келген 100 миң жоокеринин саны менен эле эсептегенде, кыргыздардын саны 300 миңден 500 миңге жеткендиги анык. Анткени байыркы түрк тайпаларында ар качан 3-5 адамдан бир аскер чыгаруу салттары болгон.

Демек, бул убакытта, Борбордук Азиянын байыркы тайпаларынын ичинде кыргыздар саны жагынан уйгурлардан кийинки экинчи орунда турган чоң тайпалардын бири болгон Биринчиден, Уйгур кагандыгынын ичиндеги жылдан-жылга уланып келген согуштар көп

убакытка токтогон. Мындай тынчтык жагдай Кыргыз дөөлөтүнүн коомдук турмушунун бардык жактан жакшы өнүгүүсү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Экинчиден, Улуу Кыргыз дөөлөтү Тан империясынын түндүк жана батыш тараптарын коргоп турган бекем коргон болуп калды. Жергиликтүү уруулар дайыма тополоң чыгарып турган уйгурлардан кутулду.

Үчүнчүдөн, жаңы, жагдай кыргыз урууларынын өнүгүп өсүшүнө жакшы шарт түздү. Бир канча майда тайпалар кыргыз тайпасынын ичине сиңип кирди. Мисалы, Жуңгар ойдуңунда жашаган түрк урууларынын ичинен сарттардын бир бөлүгү кыргыздар менен сиңилишип, сарт уруусун түздү.

Ошондой эле монголдордун түпкү ата-бабаларынын келип чыгышы менен байланыштуу болгон татар, мангыт жана ногой уруулары кыргыздын «алтымыш уруусунун» бири болуп калган. Жалпысынан айтканда, Эне-Сай Кыргыз кагандыгынын бул күч алган доору азыркы кыргыз улутунун улут болуп калыптануусу учун терең негиз салган феодалдык мезгил эле.

Улуу Кыргыз дөөлөтүн каган башкарган. Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн өкүм сүрүүсү узакка созулган эмес. Узакка созулган кан төгүлгөн согуштарда ансыз деле аз сандагы кыргыз эли катуу жабыр тартышкан, анткени алар, кеңири мейкиндиктерге таркатылып жиберилген. Бир бөлүгү Теңир-Тоого, бир бөлүгү Тибет жакка оогон бир бөлүгү өзүлөрүнүн эски ата журту - Эне-Сайга кайтып кетишкен. Ошол мезгилге тиешелүү жазуу булактарында кыргыздардын беш же үч чакан ээликтери эскертилген. Монголдор жеңип, алардын алдында кыргыздар эки чакан ээликти ээлеген. Бул ээликтер Эне-Сай жана Жуңгария менен Тоолуу Алтайдын түндүк райондору эле. Ээликтердин акимдери инал наамын алып жүрүүчү. Кыргыздын чакан ээликтери да узак жашаган жок, себеби татар-монголдордун ойрондуу жортуулунун кыйын кезеңи жакындап калган эле.

Биринчи чейрегинде 80 жылдай жашаган Улуу Кыргыз кагандыгы тараган. Бул мезгилдин Кыргызстан тарыхындагы орду өтө манилүү. «Улуу Кыргыз кагандыгынын » доору чындыгында эле кыргыздардын көкөлөп өсүүсүнүн мезгили, россиялык окумуштуулардын бири мүнөздөп жазгандай, «алардын тарыхынын жылдыздуу сааты» болгон. Ошол доордо «кыргыз» деген ат даңктуу, кайратман урууга таандык болууну билдирип, ошого жараша, «кыргыз» этноними полиэтнонимге айланган. Кыргыз деген ат ардактуу болуп, ушул ат менен Борбордук Азиялык башка элдер да өздөрүн атай башташкан.

Колдонулган адабияттар:

1. Бартольд В. В., «Кыргыздар». Тарыхый очерк ;кыргыздар: санжырадарых, мурас,салт. Түзгөн: К .Жусупов 2-том.-Б,Д993. -142-156-66.
2. Ө.Ж.Осмонов, А.С.Мырзакматова. « Кыргызстан тарыхы: урунтуу учурлар». Бишкек 2000-жыл
- 2.Ө.Ж.Осмонов, А.А. Асанканов. «Кыргызстан тарыхы Бишкек 2003»

Валеологиялык билим берүүнүн зарылдыгы

Азыркы кездеги билим берүү системасындагы эң негизги жетишпегендиктин себеби, методологиялык эмес информациялык принципке негизделип "кантип" деген эмес, "канча" деген суроого жооп берүүгө аракеттенгендигинде. Кризис билим берүүнүн 2 түргө бөлүнүүсүнө алып келди:

1. Билим берүүнү экстенсификациялоо

2. Билим берүүнү интенсификациялоо

1. **Билим берүүнү экстенсификациялоо** – окуу предметтеринин санынын көбөйүшү, окуу программасынын ээн-эркин кеңейиши. Бул экономикалык жактан максатсыз, бирок келечектеги билим берүү системасын реформалоодогу бир вариант болуп саналат.

2. **Билим берүүнү интенсификациялоо** – сабактарды толтуруу коэффициенти көбөйтүү, тереңдетилген предметтердин, күндөлүк окуу жүктөмдөрүнүн, үй тапшырмасынын эсебинен окулуучу материалдардын татаалданышы. Мындай билим берүү системасы өзүнүн түпкү мааниси боюнча антигумандуу. Ошондуктан ал окуучулардын жана педагогдордун ден соолугун начарлатат.

Калктын депопуляция мезгилинде адамдын ден соолугун чындоо жана жашоо тиричилигин жакшыртуу коомдун өнүгүүсүнө негизги ролду ойнойт. Анткени, "Дени сак организмден, дени сак аң-сезимге" - деген принцип коомдун азыркы мезгилдеги көйгөйлүү маселелеринен болуп саналат.

Билим берүүнүн максаты – жаш муундарга теориялык билим берүү жана тарбиялоо менен аларды ар тараптан өнүктүрүү. Ал эми билим берүүнүн башкы багыты – тез аранын ичинде ден соолукту чындоонун ар кандай жолдорун иш жүзүнө ашыруу болуп эсептелет. Ошондуктан жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден соолугун жакшыртуу, бардык педагогдордун негизги милдети.

Жогоркулардын негизинде педагогика тармагына валеологиялык билим берүүнү киргизүү зарылчылыгы келип чыкты.

Валеология илимде 1980-жылдары пайда болгон. Бул терминди 1980-жылы орус окумуштуусу И.И.Брехман киргизген. Ал латын сөзү *valeo* - здравствую, *logos* - учение дегенди түшүндүрөт.

Валеология – киши ден соолугун сактоо, бышыктоо, жакшыртуунун закон ченемдүүлүктөрү, ден соолукту калыптандыруунун жолдору жана механизмдери жөнүндөгү билим берүүнүн жаны интегративдүү областы. Валеология - бир гана дени соо адамдардын ден соолугу жөнүндөгү илим болбостон, өнөкөт оорусу бар, өрчүүсүндө аномалиясы бар жана инвалид адамдардын ден соолугун калыптандыруу жөнүндөгү илим болуп саналат.

Валеологиялык билим берүү - бул кишинин дени сак жашоо мүнөзүн жана валеологиялык ой жүгүртүүсүн калыптандырууга багытталган билим берүү жолунун системасы.

Акыркы жылдары билим берүү мекемелеринде билим берүү процесси окуучулардын ден соолугуна терс таасирин тийгизип жаткандыгы тууралуу жагымсыз информациялар аябай көп түшүп жатат. Ал билим берүү процессиндеги көп аспектилерди ичине камтыйт. Мисалы: окутуунун

мазмунун, окуучу менен окутуучунун, окуучу менен окуучунун өз ара мамиле кылуусунун психологиялык өзгөчөлүгүн, окутуу процессине методикалык подход жасоо жана башка Бардык ушул проблемаларды чечүүдө борбордук ролду мугалим ээлейт. Ошондуктан акыркы педагогикалык билим берүү стандартына келечектеги мугалимдердин профессионалдык милдетин ишке ашырууга даярдоодо жардам берүүчү жана окуучунун ден соолугуна терс таасирин тийгизбөөчү бир нече абалдар киргизилген. Ошентип, педагогикалык жогорку окуу жайларды бүтүрүүчүлөрдүн алдына коюлуучу талаптар төмөндөгүдөй шарттар менен аныкталат.

адамдын жана коомдун физиологиялык, психикалык жана социалдык ден соолугунун өз ара байланышы жөнүндөгү билимдин системасына ээ болуусу;

өзүн-өзү анализдөө, өзүнүн чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү жана квалификациясын көтөрүү үчүн керек болгон уюштуруучулук-акыл иш-аракетинин көндүмдөрүнө ээ болуусу;

ден соолукту эң баалуулук катары таануу, ден соолукту сактоо жана тиричилик аракеттин коопсуздугун камсыз кылуучу билимдерге жана көндүмдөргө ээ болуусу;

адамдын тиричиликтин эволюциясындагы орду, организм менен чөйрөнүн өз ара аракеттениши жөнүндөгү билимдерге ээ болуусу;

кишинин арген жашоо мүнөзү жана аны изилдөөчү белгилери жөнүндөгү билимдерге ээ болуусу;

ден соолуктун бузулушуна алып келүүчү адаттарды токтотуучу жана алардын профилактикасы жөнүндөгү билимдерге ээ болуусу.

Жогоруда белгилегендей болочок мугалимдер вузда профессионалдык окуучуларды окутуу үчүн терең билимге жана ык-машыгууларга ээ болуулары керек. Мына ушулардын баары валеологиялык билим берүү процессинин актуалдуу проблемаларын түзөт.

Валеологиянын максаты - кишинин жашоо тиричилигин жана мурдагы муундан калган механизмдерин максималдуу пайдалануу, организмдин ички жана сырткы чөйрөнүн шарттарына жогорку даражада ыңгайлануусун кармап туруу болуп саналат. Анын максаты теориялык негизге таянганда- ден соолукту кармап туруунун закон ченемдүүлүктөрүн жана сергек жашоо мүнөзүнө жетишүүнү, аны моделдөөнү үйрөнүү. Практикалык негизде караганда- ден соолукту бышыктоонун жана сактоонун шарттарын аныктоо жана жолдорун иштеп чыгуу.

Валеологиянын негизги милдети болуп:

1. Кишинин ден соолугунун мүмкүнчүлүгүн жана абалын баалоо жана изилдөө.

2. Кишинин сергек жашоо мүнөзүн калыптандыруу.

3. Сергек жашоо мүнөзүнүн негизинде кишинин ден соолугун сактоо жана бышыктоо.

Валеологиянын объекти болуп, - ден соолугу чың, таза (эч жери ооруй элек) индивид (киши) саналат

Валеологиянын изилдөө предмети болуп,- кишинин жекече ден соолугу, анын механизмдери жана аны башкаруунун мүмкүнчүлүктөрү, ошондой эле сергек жашоо мүнөзү саналат.

Валеологиянын методдору – өзүнүн ичине ден соолукту жакшыртуунун каражаттарын, методдорун жана ден соолук мотивациясын калыптандыруунун технологияларын издөөнү камтыган кишинин (индивидин) ден соолугунун резервин көтөрүүнүн жолдорун изилдөө саналат. Бул жерде негизги ролду

кишинин ден соолугунун сандык жана сапаттык баасы, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү, ошондой эле аларды көтөрүүнүн жолдорун изилдөө ойнойт.

Валеологиянын классификациясы

Валеология өзүнүн жаш илим экендигине карабастан бир нече багыттарга бөлүнөт:

1. Жалпы валеология;
2. Медициналык валеология;
3. Педагогикалык валеология;
4. Жаштык валеология;
5. Дифференциалдык валеология;
6. Профессионалдык валеология;
7. Атайын валеология;
8. Үй- бүлөлүк валеология;
9. Экологиялык валеология;
10. Социалдык валеология.

1. **Жалпы валеология** - валеологиянын башка бөлүмдөрү үчүн дарактын сабагы сыяктуу кызмат кылат, ал эми калган бөлүктөрү дарактын бутактары сыяктуу кызмат кылат. Ал валеология илиминин негизи болуп саналат. Жалпы валеология валеология илиминин ден соолук жөнүндөгү илимдердин системасындагы ордун, валеология предметин, анны изилдөөнүн методдорун, максатын, милдеттерин жана пайда болу тарыхын аныктайт. Ошондой эле кишинин биосоциалдык жаратылышы жөнүндөгү суроолорду жана анын ден соолукту камсыз кылуудагы ролун карайт.

2. **Медициналык валеология** - ден соолугу чың адамдын ден соолугунун тазалыгын колдонуу, алардын ооруп калуусунун алдын алууну, калктын ден соолугунун абалын баалоонун критерийлерин жана усулдарын иштеп чыгат. Ден соолукка зыян келтирүүчү ички жана сырткы факторлорду изилдейт кишинин сергек жашоо мүнөзү жана ден соолугу жөнүндөгү колдонмолорду иштеп чыгат. Жалпы валеология үй - бүлөлүк врачтарды даярдоодо мааниси өтө чоң.

3. **Педагогикалык валеология** - ден соолукту жакшыртууга негизделген педагогика илиминин жаңы деңгээли. Ал жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден соолугун жана билимин жоготпой туруп билим берүүгө жана алардын ден соолугунун деңгээлин көтөрүүгө шарт түзүүгө багытталган.

4. **Жаштык валеология** - ден соолуктун жаштык өзгөчөлүгүн. ар түрдүү жаштагы организмдердин ички жана сырткы чөйрөнүн факторлорунун таасир этишин жана ал чөйрөлөргө организмдин ыңгайланышуусун изилдейт.

5. **Дифференциалдык валеология** - жеке адамдын генотиптик жана фенотиптик касиетинин негизинде түзүлгөн жекече типологиялык өзгөчөлүгүн изилдейт, ден соолуктун сандык жана сапаттык өзгөрүшүнүн жекече программасын түзүп, анны ишке ашыруу усулун иштеп чыгат.

6. **Профессионалдык валеология (кесиптик валеология)** - кишинин жекече типологиялык касиетин баалоонун илимий негизделген усулу менен түзүлгөн профессионалдык ориентация жана профессионалдык тестирлөө проблемасы менен байланышкан суроолорду изилдейт. Кесиптик валеология ар бир кесиптеги адамдын иштөө жана жашоо шартынын анын ден соолугуна кандай таасир этерин жана кээ бир зыяндуу таасирлерден кантип арылуунун жолдорун изилдейт.

7. **Атайын валеология** - адамдын ден соолугу үчүн эң коркунучтуу болгон өзгөчө экстремалдык факторлордун ден соолукка тийгизген таасирлерин,

алардан сактоонун жана калыбына келтирүүнүн каражаттарын, усулдарын аныктайт, изилдейт.

8. Үй-бүлөлүк валеология - үй –бүлөнүн ,анын ар бир мүчөсүн ден соолугун калыптандыруудагы үй- бүлөнүн ордун жана ролун изилдейт. Бул бөлүмдүн келечек муундун ден соолугун калыптандырууда ролу өтө чоң.

9. Экологиялык валеология – биосферанын ден соолугу жөнүндөгү илим башкача айтканда адамдын айлана –чөйрө менен нормалдуу аракеттешүүсү жөнүндөгү илим.

10. Социалдык валеология – кишинин коомдогу ден соолугун изилдейт башкача айтканда ар бир социалдык группадагы, коллективдеги элдин ден соолугун изилдейт.

Валеологиялык билим- ден соолук, илимдин андан ары өнүгүшү жана валеологиялык билимдин өзү үчүн адамзат тарабынан топтолгон, илимий түрлө негизделген түшүнүктөрдүн, идеалардын, фактылардын жыйындысы. Адамдын ден соолугу жөнүндөгү билимин калыптандыруу жана алардын сергек жашоо мүнөзүн камсыз кылуу иштери биздин шартта жетишерлик деңгээлде аткарыла элек. Ал үчүн адам ден соолугу жөнүндө туруктуу мотивацияны түзүү керек. Ар бир инсан өзүнүн жашоо чөйрөсүндөгү ар кандай таасир этүүлөрдүн негизинде ден соолугунун начарлаганын сезбейт. Качан гана бир жери ооруганда врачка барып сакайса, ошондон баштап өзүнүн ден соолугун медицинага көз каранды деп түшүнөт. Мындай мамиле адамды өзүнүн үстүнөн иштөөдөн алаксытат. И.И.Брехман: «Маданияттуу адам өзүнүн өмүрүнүн көпчүлүк мезгилине чейин жашоо мүнөзүн көңүлсүз кылып, басынтып турган өтүшүп кеткен, эскирген ооруга жол бербөө керек», - деген.

Валеологиялык билим берүүнүн жыйынтыгы болуп, адамдын өзүнүн генетикалык, физиологиялык, психологиялык мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү билимдерге, ден соолугун сактоо жана текшерүү усулдарына, каражаттарына о.э. валеологиялык билимди айлана- чөйрөгө таратуу ык- машыгууларына ээ болгон валеологиялык маданияты саналат. Ден соолук маданиятын калыптандырууда негизги маани: мектепке чейинки билим берүү системасынан баштап, вуздан кийинки билим берүү системасына чейинки, үй- бүлөөдөгү билим берүүдөн баштап ар кандай коллективдеги билим берүүнү ичине камтыган билим берүү системасына таандык.

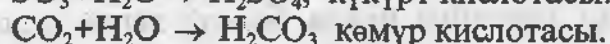
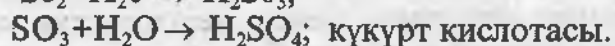
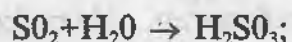
Валеологиялык билим берүү акыл эмгеги жөнүндөгү, дене тарбия, саясат, кесиптик ж.б.билим берүү системалары менен тыгыз байланышта жана өз ара активдүү аракеттенишет, мындай аракет этишүү азыркы учурдун талабына ылайык келе турган ар тараптуу өнүккөн личносту даярдоодо билим берүүнүн ар бир түрүнүн өз функцияларын эффективдүү аткарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Ананясенко Г.Я., Попова Л.А. Медицинская валеология-растов-Дону “Феникс” Киев 2000г.
2. Валтнер Э.Н. Валеология Москва: Фменти 2002г.
3. Брехмал И.И. Валеология наука о здоровья Москва: Финта 2002

Кислоталуу жамгырдын пайда болушу

Көмүр, бензин жана башка нефть продуктулары сыяктуу казылып алынуучу отундар күйгөндө атмосферага күкүрттүн, көмүртектин жана азоттун кычкылдары бөлүнүп чыгат. Бул кычкылдар атмосферадагы нымдуулук менен күкүрт, көмүр жана азот кислоталарына айланат. Кычкылдар уулуу газдар, алар завод фабрикалардын жылчыктарынан бөлүнүп чыгып, шамал менен атмосферада жамгыр суусу менен реакцияланышып кычкыл жаандарды пайда кылышат.

Жамгыр же кар жааганда алар кайра жерге түшөт. Бул кислоталуу (кычкыл) жаан деп аталат.

XX кылымдагы абанын кислоталуулугунун күчөшү менен кислоталуу жаандар курчап турган айлана-чөйрөнүн тазалыгына жана стабилдүүлүгүнө коркунуч туудурган эң негизги себептердин бири болуп эсептелет. Кислотанын көпчүлүк бөлүгүн Түндүк жарым шарындагы өнөр жайы өнүккөн мамлекеттер: Кошмо Штаттар, Канада, Япония, Чыгыш жана Батыш Европанын көпчүлүк өлкөлөрү өндүрүп чыгарат.

Кислоталуу жаандар жашоонун көптөгөн формаларына, анын ичинде адамдын жашоосуна да зыяндуу таасир тийгизет. Бирок алардын жан кейитерлик натыйжасы көлдөрдөн, дарыялардан, өзөндөрдөн жана ар кандай өсүмдүктөрдөн айрыкча даана көрүнөт. Сууга кошулуп калган кислота жандуу нерсенин бардыгын өлтүрөт. 90-жылдардын башына чейин эле он миң көл кислота жаанынан улам иштен чыккан. Бул проблема Норвегияда, Швецияда жана Канадада өтө курч.

Кислоталык жаандардын жаашы чек араларга бөлүнбөйт, анткени уулуу заттарды шамал жер шарын айландырып айдайт. Маселен, Кошмо Штаттардын батыш тарабындагы электростанциялар тарабынан булганган аба Канаданын чыгышындагы жана АКШнын түндүк-чыгыш жагындагы катуу кислоталуу жаандардын негизги себепчиси болот. Кислоталуу жаандардан табийгат эле жабыр тартпайт. Имараттар менен кошо таштан, металлдан жана цементтен курулган конструкцияларга да орду толгус зыян келтирилет. Дүйнөлүк маданияттын улуу эстеликтеринде, Европанын соборлорунда жана Римдеги Колизейде кислоталуу жаандардан улам болгон жаракалар, бузулуулар бар. Суюк эритиндидеги кислоталуулуктун же щелочтуулуктун деңгээлин өлчөө үчүн окумуштуулар рН факторун колдонушат. 14кө бөлүнгөн шкаладагы 0 деген белги кислоталуулуктун эң жогорку деңгээлин билдирсе, ал эми 14 щелочтуулуктун эң жогорку деңгээлин билдирет. Кислоталуулугу да, щелочтуулугу да тазартылган суунун эритмеси 7 ни билдирет, башкача айтканда ал нейтралдуу. Эгерде, жамгыр суусунун рН деңгээли 5,5 тең төмөн болсо, жамгыр кислоталуу болуп эсептелет. Кошмо Штаттардын чыгышындагы жана Европадагы жамгырлар көп учурда рН 4,5 жана 4,0 болот.

Күйдүрүүчү заттардын, фильтрлердин, тазалоочу жана жууй турган химиялык заттардын жана башка булгоодон сактай турган жабдуулардын баасы кымбат болгону менен айлана-чөйрөгө жана адам затка келтирген зыяндын күчү андан да кымбат. Көп учурда орду толгус болот. Азыр алдын ала чаралар көрүлүп жатканы менен XXI кылымдын калган жылдарынын ичинде кислоталуу жаан Түндүк Америкадагы 0,5 млн га жакын көлүн жана Европанын 118 млн чарчы метр жыгачын жок кылышы ыктымал.

Ал эми, Кыргызстандын аймагында дагы 1994 - жылы Жалал - Абад областынын аймагында кычкыл жаандар жаагандыгын, ал жамгырдан өсүмдүктөрдүн жалбырагы, гүлдөрү куурап түшкөндүгүн, ошол жылы түшүм төмөн алынгандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Дегеле өсүмдүктөрдүн ичинен бадыраң кычкыл жаанды биринчи сезип, анын индикатору болот. Учурунда кислоталык жаандын жаашы Сузак, Базар-Коргон, Ноокен, Аксы Ала-Бука, райондорундагы аймактарга терс таасирин тийгизген. Натыйжада, өпкө, бронхит, жүрөк, көз жана башка оорулары менен жергиликтүү калк жабыр тартышкан. Бул кычкыл жаан кандайча пайда болот? деген суроо туулушу мүмкүн. 1994 жылдын май айында кошуна Өзбекстандын Наманган районунда нефть газ өндүрүүчү химиялык өндүрүштөрдөн өрт чыгып асманды кара булуттар каптап, ошол кезде жамгыр тез-тез жаап турган күндө нефти газдары кычкыл жаандарды пайда кылган.

Демек, кислоталык жамгырдын жаашын алдын алуу үчүн атмосфералык абага көмүр кычкыл, күкүрттүү, азоттуу газдардын бөлүнүп чыгышын азайтуу жана анын алдын алуу бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен болуп эсептелет. Мындан сырткары афтомашиналардын күйүүчү отундарынан бөлүнүп чыккан ар түрдүү газдарды азайтуу үчүн күйүүчү отундарга (бензин, керосин ж.б.) ингибитор катары $(C_2H_4)_2Pb$ диэтил коргошунду кошуу сунуш кылынат.

Адабияттар:

1. Л.П. Астанин, К.Н. Благосклонов Охрана природа. Москва. Колос 1984
2. А. И. Воронцов, Н. З. Харитоновна Охрана природа. Москва «Высшая школа» 1977
3. К. П. Митрюшкин Охрана природа. Справочник. Москва 1987
1. А. Григорьянц, Л. Малкина Окружающий мир. Ташкент «Укитувчи» 1991

Маматеминова Т.М.
Токтосунова А.- --ОГПИ

Чаяндар (Scorpiones) жана алардын уусунун таасири

Чаяндар муунак буттуулар тибине, хелицерлүүлөр типчесине (подтибине) кирет.

Омурткасыз жаныбарлардын ичинен муунак буттуулар өзүнүн көп түрдүүлүгү жана санынын көптүгү менен айырмаланат. Муунак буттуулардын жалпы саны 1 500 000 ден ашып, бардык жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнөн көптүк кылат.

Муунак буттуулардын көпчүлүк топтору кургактагы биотоптордо жашоого ыңгайланышкан. Муунак буттуулар эки жак симметриялуу жаныбарлар. Бул типтеги жаныбарлардын денеси нык жана бекем кутикула менен капталган. Булардын кол аяктары тарыхый өрчүү мезгилинде морфо – физиологиялык жактан ар түрдүү болуп өзгөргөн.

Хелицерлүүлөр типчесине 40 000 ден ашык, көбүнчө жерде жашаган муунак буттуулар кирет. Биринчи хелицерлүүлөр сууда жашаган жаныбарлар болгон. Булардын денеси башкөкүрөктөн жана курсактан турат. Башкөкүрөгү баш жана көкүрөк бөлүгүнүн жети сегментинин биригишинен түзүлүп, көпчүлүк түрлөрүндө 7 – чи сегменти толугу менен жоюлган түрдө болот. Кээ бир түрлөрүндө курсагы: алдынкы жана арткы курсакка бөлүнөт.

Башкөкүрөк бөлүгү 6 жуп сегменттен (бир группасында 7 жуп сегменттен) турат. Башкөкүрөк бөлүгүндө жуп бир бутактуу бутары болот. Курсак сегменттеринде бутары болбойт же өзгөргөн. Хелицерлүүлөрдүн олуттуу өзгөчөлүгү болуп, баш калагынын (лопастынын) кыпчыкейлери, мурутчаларынын, антеннуларанынын жоголушу эсептелет. Башкөкүрөк бөлүгүндөгү биринчи жуп бутары хелицерага айланган. Алар жемин майдалоого жана жанчууга ыңгайланышкан. Экинчи жуп буттары - педипальпалары – басып жүрүүчү буттарынан бир аз айырмаланып, сезүүчү жана көбөйүүдө кармоочу функцияны аткарат.

Хелицерлүүлөр (Chelicerata) типчеси 3 класска бөлүнөт:

1. Кылыч куйруктар (мечехвосты) - *Xiphosura*
2. Рак чайндары (ракоскорпионы) же гигант щитниги - *Gigantostraca*
3. Жөргөмүш сымалдар - *Arachnida*

Жөргөмүш сымалдар классы 36 000 ден ашык түрлөрдү бириктирет. Алар жер бетинде жашоочу хелицерлүүлөр болуп, 10 дон ашык отрядка бөлүнөт. Булар жогорку хелицерлүү муунак буттуулар болуп, денелеринин чондуктары 0,2 мм – 20 см ге чейин жетет. Денеси башкөкүрөк жана курсак бөлүктөрүнөн турат. Кээ бир жөргөмүш сымалдар классына кирген өкүлдөрүнүн сегменттери жоголуп, тегерек формага айланган. Денесинин баш көкүрөгүндө 6 жуп аяктары жайланышкан. Биринчи жуп буту жаактын, экинчи жуп буту тамагын кармоо кызматын аткарат. Ал эми калган төрт жуп бутары басуучу аяктары болуп саналат.

Жөргөмүш сымалдардын денеси кутикула менен капталган. Кутикуланын астында эпикутикула жана гиподерма катмарлары болот. Эпикутикуланын курамына мом сыяктуу заттар кирет. Бул катмар эн эле жука, бирок ал денесин кургап кетүүдөн сактайт. Буларда уу жана желе бездери жакшы өрчүгөн. Жөргөмүш сымалдардын ичинен чайндар түркүмүндө уу бездери курсагынын акыркы сегментинде жайгашат, уу жолу ошол эле сегменттеги чагуучу сегментинин учунда жайгашат.

Муунак буттуулар тибинин айрым өкүлдөрүнүн уулуу болушу алардын жырткычтык жашоо образы менен байланышкан. Булар тирүү табылгалар менен, негизинен курт – кумурскалар менен тамактанышат. Башкача айтканда табылгасынын хитон жабуусун тешип, ал жерге тамак синирүүчү согун куят. Тамак синирүүчү сок табылганын ичиндеги кармалгандарды сорууга жана синирүүгө мүмкүн болгонго чейин ажыратып, табылганы жансыздандырат.

Чаяндар өзүнүн табылгасын курсак бөлүгүнүн акыркы сегментинде жайгашкан уу безинин ийнеси менен жансыздандырат.

Дүйнө жүзү боюнча чаяндар фаунасынын 1 500 дөн ашуун түрү белгилүү. Мисалы, италия чаяны (*Euscorpis italicus*), мингрель чаяны (*Euscorpis mingrelisus*), грым чаяны (*Euscorpis tauricus*) жана башкалар. Көлөмү боюнча чаяндар ар түрдүү келип, жоон куйрук чаянынын узундугу 100 мм ге чейин жетет. Орто Азияда узундугу 50 мм ге жеткен кара чайн кенири таралган.

Чаяндар жашаган чөйрөсүнө карай нымдуу климатта- гигрофилдик, ал эми чөл - зоналарында ксерофилдик формалары кездешет. Чаяндар түнкү жаныбарлар болуп, тандын атышы менен таштардын астына, топурактардын теренине, дарактардын кабыгына, имараттардын, анын ичинен жашаган үйлөрдүн тешиктерине жашынышат.

Чаяндар 1,5 жылга чейин ачка жашоого жөндөмдүү болот. Экстремалдык шарттарда каннибализмге чалдыгышат. Булар көбүнчө курт – кумурскалар жана алардын личинкалары менен тамактанышат.

Ала чаяндардын самкасы (ургаачы жандыгы) балдарын бир жылга чейин алып жүрөт. Жаны туулган балдарынын саны 15 – 20 га чейин жетип, 20 – 30 минутадан кийин энесинин денесине жыйлышып, 10 – 12 күнгө чейин ошол жерде калышат.

Уу аппаратынын түзүлүшү.

Чаяндардын муунактуу ийилгич метасомасында («куйругунда») аналдык лопасти же телсону болуп ал уулуу ийнеси менен аяктайт. Тельсонунун формасы жана ийнесинин өлчөмү ар түрдүү түлөрдө ар башка болот. Чаян – буттоиддер (*Buthidae*) урусундагыларда: ала чайанда, кавказ жана жоон куйрук чаяндарынын тельсону чон жана ийнеси күчтүү болот. Ал эми хактоиддер (*Chactidae*) уруусуна кирген: италян, мингрель жана крым чаяндарында анчалык чон эмес тельсон жана ийнеси болот. Тельсонунда бир жуп уу бездери болуп, анын агымы ийнесинин учунда жайгашкан эки тешикчеге ачылат. Ар бир без овалдык формага ээ болуп, арт жагы акырындык менен ичкерип, ийнесинин ичи аркылуу өтүүчү түтүктөн турат. Бездеринин капталы (стенкасы) бүктөмдөрдөн туруп, ички жана сырткы жактары чаар ала булчундардын калын катмары менен курчалган. Ушул булчундар жыйрылганда уу безинин секреттери сыртка чыгарылат.

Чаян чакканда өтө күчтүү оору пайда кылат, кээде жаш балдарда өлүмгө чейин алып келет. Чаккан жерде куйкалаган оору ну пайда кылып, сероздук заттуу көбүкчөлөрдүн болушу мүмкүн. Уулануудан төмөндөгүдөй симптомдор (белгилер) пайда болот: баш айланып, башы ооруйт, эсин жоготот, алсыздык пайда болот, терморегуляциянын (дененин температурасынын жөнгө салынышы) бузулушуна алып келет, дем алуусу кыйындап, тахикардия (жүрөгүнүн тез согушу) пайда болуп, артериалык кан басымы өзгөрөт. Ошондой эле шилекй, жаш жана мурундун суюктуктарынын агышы күчөйт. Ашказан алдындагы бездердин бузулушу (панкреатит), миокардит (жүрөктүн булчундарынын бузулушу) пайда болот. Балдарда өпкөсүнүн шишип кетүү коркунучу туулат.

Чаян чаккан адамды тынч жерге жаткырып, чаккан зонага ысык басып, анальгетиктер берилет. Врачтар негизинен вегетативдик нерв системасынын функциясын жөнгө салуучу жана оруну басандатуу багытында иш алып барышат. Чаяндын уусуна каршы сыворотка иштелип чыккан бирок, өндүрүлбөйт.

Чаяндардын уусунун составы жана таасири ар түрдүү келет. Уусунун составы нейротоксикалык полипептиддерден туруп, түрдүк спецификага ээ. Башкача айтканда исектотоксиндер курт – кумурскаларды жансыздандырса, нейротоксиндер сүт эмүүчүлөргө таасир этет.

Исектотоксиндер *Buthus eupeus* чаяндары бөлүп чыгарган уунун составында болуп 33 – 36, нейротоксиндер – 65 – 67 аминокислота калдыктарынан турат.

Исектотоксиндердин I_1 , I_5 , нейротоксиндердин M_9 , M_{10} деген түрлөрү белгилүү.

Ала чаяндан бөлүнүп чыккан токсиндердин (ууларынын) баштапкы структуралары төмөндөгүчө берилген.

$M-C-M-P-C-G-T-T-R-P-O-M-A-Q-Q-C-R-A-C-C$
 $-K-G-R-G-K-C-F-G-P-Q-C-C-C-G-Y-D.$

Исектотоксин I_1 ,

$M-C-M-P-C-G-T-T-D-P-N-M-A-K-K-C-C-R-$
 $D-C-C-G-G-N-G-K-C-F-G-P-O-C-L-C-N-R-NH_2$
Исектотоксин I_5 ,

$V-R-D-G-Y-I-A-D-D-K-D-C-A-Y-F-C-C-G-R$
 $-N-A-Y-C-D-E-E-K-K-G-A-E-S-G-K-C-W-Y-A-G$
 $-Q-Y-G-N-A-C-W-C-Y-K-L-P-O-W-V-P-I-K-Q-$
 $K-W-S-G-K-C-N.$

Нейротоксин M_{10}

$A-R-D-A-Y-A-K-P-H-N-C-V-Y-E-C-Y-N-P-K$
 $-G-S-Y-C-N-D-L-C-I-E-N-G-F-E-S-G-Y-C-Q-I-$
 $I-G-K-Y-G-N-A-C-W-C-I-Q-L-P-O-N-V-P-I-H-G$
 $-R-C-N.$

Нейротоксин M_9

Чаяндардын уусун алуунун эффективдүү жолу болуп, тельсонуна электрдик стимуляция жүргүзүү эсептелет. Чаяндардын нейротоксиндери патологиялык абалдагы жаныбарларга (эпилепсия, панкреатит) нерв импульстарынын молекулярдык берилишинин механизмдерин изилдөөдө колдонулат.

Адабияттар:

1. Б.Н.Орлов, Д.Б.Гелошевили, А.К.Ибрахимов Ядовитые животные и растения СССР. М.: 1990.
2. Акимущин И.И. Мир животных: Насекомые. Пауки. Домашние животные. – М.: Мысль. – 1990.
3. Бей – Биенко Г.Я. Общая энтомология. – М.: Высшая школа. – 1980.
4. Догель В.А. зоология беспозвоночных. – М.: Высшая школа. – 1981.
5. Шарова И.Х. Зоология беспозвоночных. – М.: Владос. – 2002.
6. Касиев С., Чоров М., Кадыралиев А. Омурткасыз жаныбарлардын зоологиясы. – Бишкек. – 2003.
7. Фролова Е.Н., Щербина Т.В., Михина Т.Н. Практикум по зоологии беспозвоночных. – М.: Просвещение. – 1985.

Кара курт (*Latrodectus mactans tredecimguttatus* Rossi) жана алардын уусунун таасири

Кара курт муунак буттуулар тибине, хелицерлүүлөр типчесине (подтибине) кирет.

Омурткасыз жаныбарлардын арасынан муунак буттуулар тиби өзүнүн көп түрдүүлүгү жана түрлөрүнүн санынын көптүгү менен айырмаланат. Алардын түрлөрүнүн жалпы саны 1,5 млн. жакындап, бардык жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнөн көптүк кылат. Муунак буттуулар кезикпеген жерлерди айтуу эн кыйын. Алар бардык деңиздерде, океандарда, суулардын түбүндө, көлмөлөрдүн ар кандай тереңдиктеги баткак ылайларында, жер астындагы сууларда, ыссык булактарда жана үнкүрлөрдө кезигет.

Муунак буттуулардын көпчүлүк түрлөрү мителер. Муунак буттуулар эки капталы симметриялуу, сегментүү жаныбарлар. Сенменттүүлүк же метомердүүлүк муунак буттуулардын сырткы өзгөчөлүктөрүнөн, о.э. ички түзүлүшүнөн даана байкалып турат.

Хелицерлүүлөр типчесине 40 000 ден ашык, көбүнчө жерде жашаган муунак буттуулар кирет. Биринчи хелицерлүүлөр сууда жашаган жаныбарлар болгон. Булардын денеси **башкөкүрөктөн жана курсактан** турат. Башкөкүрөгү баш жана көкүрөк бөлүгүнүн жети сегметинин биригишинен түзүлүп, көпчүлүк түрлөрүндө 7 – чи сегменти толугу менен жоюлган түрдө болот. Кээ бир түрлөрүндө курсагы: **алдынкы жана арткы курсакка** бөлүнөт.

Башкөкүрөк бөлүгү **6 жуп сегменттен** (бир группасында 7 жуп сегменттен) турат. Башкөкүрөк бөлүгүндө жуп бир бутактуу бутары болот. Курсак сегменттеринде бутары болбойт же өзгөргөн. Хелицерлүүлөрдүн олуттуу өзгөчөлүгү болуп, баш калагынын (лопастынын) кыпчыкейлерин, мурутчаларынын, антеннуларынын жоголушу эсептелет. Башкөкүрөк бөлүгүндөгү биринчи жуп бутары **хелицерага** айланган. Алар жемин майдалоого жана жанчууга ыңгайланышкан. Экинчи жуп буттары - **педипальпалары** – басып жүрүүчү буттарынан бир аз айырмаланып, сезүүчү жана көбөйүүдө кармоочу функцияны аткарат.

Хелицерлүүлөр (Chelicerata) типчеси 3 класска бөлүнөт:

1. Кылыч куйруктар (мечехвосты) - *Xiphosura*
2. Рак чайндары (ракоскорпионы) же гигант щитниги - *Gigantostaca*
3. Жөргөмүш сымалдар - *Arachnida*

Жөргөмүш сымалдар сууда жашаган муунак буттуулардын рак, чайндар классынан акырындап кургакка чыгып пайда болгон.

Жөргөмүш сымалдар жерде жашаган хелицерлүү муунак буттуулар. 30 минден ашуун түрлөрдү кучагына алат. Денелеринин чондуктары 0,2 мм ден 20 см ге чейин жетет.

Денелеринин бөлүнүшү ар кандай денгээлде бодот. Бардыгынын башы көкүрөк сегменттери менен бириккен. Денеси баш-көкүрөк жана курсак бөлүмдөрүнөн турат.

Жөргөмүш сымалдардын 6 жуп аяктары бар. Алардын оозунун алдындагы биринчи жубу хелицерлер жаактын милдетин аткарышат, экинчи жубу педипальпалар тинтүүр бутар ар кандай иштерди жасашат, табылгасын кармоого катышып, кыймыл органы катарында пайдаланылат; сезүү органынын ролун аткарат, уруктандыруучу органдын милдетин орундайт. Калган 4 жуп баттары көкүрөк сегменттерине биригип турушат. Булардын денесинде тери бездери болбойт. Ал эми уу жана желе бездери жакшы өөрчүгөн. Жөргөмүштөрдүн уу бездери баш көкүрөгүндө жайгашып, каналчалары хелицерлеринин учуна ачылат. Жөргөмүштөрдүн желе бездери курсагынын төмөн жагында орношуп алардын агымдары сөөлчөлөргө ачылат.

Жөргөмүштөр жана алардын уусунун таасири.

Жөргөмүштөр отрядына 27 миңге жакын түр кирет. Алардын арасынан уулу жөргөмүштөр басымдуулук кылат. Жөргөмүштөрдүн жашоосунду уулуулук тамак табуу менен бирге эле тукум уулоо да чон рол ойнойт. Кыргызстандагы жөргөмүштөр фаунасында адам үчүн коркунучтуу болуп негизинен кара-курт жана Тарантул эсептелет. *Egusus niger* жөргөмүшү ж.б. чагуусу ооруну пайда кылат. Азыркы күндө тынымсыз изидөөлөрдүн натыйжасында мурда аз изилденген жөргөмүштөрдүн уусунун химиялык составы, уулап баштоо механизми жөнүндө жаны маалыматтар пайда боло баштады.

Уу аппаратынын түзүлүшү:

Жөргөмүштөрдүн алдынкы эки буту хелицерлери алардын коргонуу жана олжо жаныбарларды өлтүрүүчү кызмат аткарат.

Хелицерлери жөргөмүштүн ич жагындагы баш-көкүрөгүндөгү оозунда жайгашкан жана ар башка топто ар башка жайгашкан. Биз карап жаткан жөргөмүштөр аранеоморф жөргөмүштөр тобуна кирет. Бул топтогулар негизги хелицерлери вертикалдуу жайгашкан, хелицерлердин негизги жоон мүчөлөрдүн баш жагы бир аз ишип турат. Хелицерлердин уч жагы курч тырмак өндүү ийилген муунчалар бүткөн. Акыркы хелицерлер тегиз жерлерде гана кыймыдашат жана лезвия сыяктуу мурутчалар менен капталган. Тырмак сыяктуу мүчөсүнүн акырында уу акырында уу чыгаруучу бир жуп каналчасы бар. Бул каналчалар тырмак сыяктуу негизги мүчөсүндө баш көкүрөгүнө кирген жеринде жайгашкан. Уу бездери цилиндр формасында болот. Бездеринин учунда ичке уу чыгаруучу каналчалар өткөн. Уу бөлүп чыгуучу бездин сырткы кабыгы бодуракай цитоплазмалуу менен туурасынан кеткен клетка менен капталган. Ошону менен бирге эле бирдей бөлүнүп чыгуучу тамчылар менен толтурулган сүйрү клеткалары да жакшы билинет. Кара-курттун уу бөлүп чыгаруусун электирдик жөнгө салуучу метод менен алышат. Ушундай жол менен уусу тамак синирүүчү шилекейи менен аралашып же булганып калышы мүмкүн. Ошондуктан муну болтурбоо үчүн идиштин бетине жука кленка жабып ошол кленканы хелицерлери менен тештирип алса болот. Биологиялык көз караш менен караганда уунун шилекей менен «булгануусу» талаш-тартышты жаратат б.а. алар чакканда уу менен шилекей кошулуп табылгасынын организмине киргизет жана өлүүсүн тездетет.

Экологиясы жана биологиясы:

Биздин өлкөдө кенири таралган кара-курттардан башка Орто-Азияда дагы Ак кара-курт, Даль кара-курту кездешет. Кара-курттун кара бархат

түсүнө боелгон ургаачысы көбүрөөк коркунуч жаратат. Алар эркек жөргөмүштөрдөн 11-13 мм чонураак болот.

Жумурткага окшогон көкүрөгүнүн үстү жагында кызгылт Сары же 1-2 кесилишкен сызыктары бар. Ал эми эркек жөргөмүштөрдө ак тактардын ортосунда ачык кызыл тактар бар. Кара-курт Орто-Азияда, Казакстанда кенири таркалган. Кара-курттар көбүнчө ачык талааларга үйлөрүн курушат. Жыныстак жактан жетилиши менен ургаачы кара-курттар өсүмдүктөргө орлуп турган торлорунда, кемирүүчүлөрдүн уяларына же болбосо башка ыңгайлуу жерлерде юолушат. Түркмениянын талааларында жашаган Ак кара-курт өзүнүн торун конус түрүндө, узун сигнал берүүчү жипчелери менен байлангандай кылып жасайт. Көбөйгөндөн кийин эркектери өлүп калышат.

Кара-курттардын душмандары болуп аарылар, кирпилер эсептелет. Кээде алардын үйлөрүн башка жаныбарлар тебелеп кетишет. Дөн жерлрди жана чөлдөрдү изилдөө адамга кара-куртту көбүрөөк жолуктуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ кылды. Кара-курттар көбүнчө талаа дагы фермалардын, сарайлардын, гарждарында, туалеттеринде да жайгашып алышат.

Уулануу картинасы:

Чаккандан кийин тез аранын ичинде оору пайда болот, андан соң 15-30 мин кийин бүт денеге таркай баштайт. Оорунун белгилери ич оору, көкүрөк, бел оору. Көкүрөк булчундарынын кокусунан кысылышы да мүнөздүү. Жалпы уулануу белгилерине дем кысылуу, жүрөктүн таз согушу, баш айлануу, баш оору. кусу, өндүн кубарышы, көкүрөк туштун оорлошу, тердөө кирет. Дагы бриопсизм, бронхоспазм, сийдик бөлүп чыгуунун кармалбашы жана дефекация да мүнөздүү.

Уулануунун акыркы стадияларына акыл эстен ажыроо жөөлү да болот. Кээде адамдардын, чарба жаныбарларынын өлгөн учуру да белгилүү. Айыктыруу үчүн кара-куртка каршы сыворотканы колдонушат. Венага сайылуучу новакайн, кальций хлориди, магнезии гидросульфаты да жакшы натыйжа берет. Бирок сөзсүз медициналык жардам көрсөтүү керек. Кара-курттун чагуусунун алдын алуу медицина жана ветеринария үчүн маанлүү тапшырмалардан болуп эсептелет. Бул үчүн ат менен кара-курттун торлорун жок кылуу керек. Жеке адамдын коргонуусу үчүн талаа шартында кара-курт кире албагандай чатыр колдонуу керек. Эгерде кара-курт качып кетсе ошол жерди күкүрт менен күйгүзүп салуу керек. Анткени кара-курт 0,5 мм терендикке чейин гана тиштейт. Чаккандан кийин 2-3 мин. Кем эмес убукытта күйгүзүү керек. Терен казылган ийиндердин оозунда жайланышкан, торчолорунда жашап кечинде ийиндин оозунда уулашат. Күндүзү уясында ийинди кайтарып турат.

Уулануу картинасы:

Чаккан убакта оору сезилет хелицердин тиштеген орду көзгө көрүнөт жана бири-биринен 3-5 мм. алыстыка жайгашкан. Чаккан жерде ишик болот. Оору 1 суткага созулушу мүмкүн. Бирок кара-курттун уусуна ууланганда денедө чаккан жерден башкасында оору болбойт. Жабырланганда денесинин уйкусурагандыгына арызданышат. Кээде чыйрыгуу, тердөө, пульстун тездеши да байкалат. Айыктыруу симптондорго жараша болот.

Уулануу:

Чаккан жеринен кан чыгып, башы ооруйт жана муундары сайгылашып ооруйт. Чаккан жериндеги ткандар өлөт. Бул чакканда өлүмгө дуушар кылбайт. Оорунун белгилерине карап даарылайт.

Уусунун химиялык составы жана ууландыруу механизми. Уусу омурткалуу жана омурткасыз жаныбарларды өлтүрө алат. Уунун составында кандын

түзүлүшүн өзгөртүүчү заттар бар. Эритроциттери составдык бөлүкчөлөрүн бузат.

Аргиога жөргөмүшү:

Булар орточо чондуктагы жөргөмүштөр ургаачылары 12-15 мм жетет. Көкүрөгү күмүшкө окшогон түстө. Курсагынын четтеринде алты терең оюлган бөлүкчөлөрү бар. Түсү кара, сары түстөрдө болот. Торлору айлана түрдө анын борборун желеси менен калын кылып токуйт. Кавказда, Орто-Азияда, Казакстанда кенири таркалган, чөлдөрдө жашайт.

Уусунун составы жана механизми:

Уусу омурткалуу жана омурткасыз жаныбарларды ууландыруу касиетине ээ. Омурткалуулар булардын уусун 30 эсе аз сезет. Нерв талчаларынын өлтүрүүчү малекулалык компонент уусунун составына кирет. Ал нервди жонгө салуучу нейромеддiatorлордун иштешин бузат.

Адабияттар:

8. Б.Н.Орлов, Д.Б.Гелошевили, А.К.Ибрахимов Ядовитые животные и растения СССР. М.: 1990.
9. Акимущин И.И. Мир животных: Насекомые. Пауки. Домашние животные. – М.: Мысль. – 1990.
10. Бей – Биенко Г.Я. Общая энтомология. – М.: Высшая школа. – 1980.
11. Догель В.А. зоология беспозвоночных. – М.: Высшая школа. – 1981.
12. Шарова И.Х. Зоология беспозвоночных. – М.: Владос. – 2002.
13. Касиев С., Чоров М., Кадыралиев А. омурткасыз жаныбарлардын зоологиясы. – Бишкек. 2003.

Осоров А.А.,
Абжалов Т.Т.: -ОГПИ

Исхак Раззаков-белгилүү мамлекеттик ишмер

Тээ байыркы кыргыз эли көптөгөн кылымдарды басып өтүп, өзүнүн жашоосунда олуттуу, көп кырдуу тарыхын жаратууга жетишти. Ошол тарыхтын күзгүсүндө алтын тамгалар менен басылып, өз ишмердүүлүгүн, өмүрүн ата-журт үчүн сарптап жашап келген чыгаан инсандар көпкө дейре. Көптөгөн таанымал инсандар, тарыхта өз ордун таап, бүгүнкү күнгө чейин ар бир кыргыз жаранынын жүрөгүнүн түпкүрүндө жашап келет. Демек бул илимий макалада мына ошондой таанымал инсандардын бири, кыргыз эли үчүн көптөгөн эмгек сиңирген тарыхый инсандардын эң эле таанымалы Исхак Раззаков жөнүндө сөз болмокчу. Негизгиси дүйнөдө өзүнүн тарыхын билбеген эч бир эл болбосо керек. Эгер кимде-ким өз тарыхын унутса ал маңкурт сымал көрүнүшкө ээ болот. Ал эми жогоруда аты аталган улуу инсан Исхак Раззаков мамлекет үчүн манилүү болгон, унутулгус иш чараларды жасап, өзүнүн патриоттуулугун даназалаган. Мисалы: кыргыздар СССРдин курамында жашап келген мезгилде, бардык Мамлекеттик деңгээлдеги иш кагаздар орус тилинде жүргүзүлүп, орус тили кенири жайылтылган. Өзүбүздүн эне тилибизди, улутту сактап калуу максатында өлкөдө кыргыз мектептерин ачып, элдин сабатсыздыгын жоюуга аракет жасаган. Биз, жаш кадрлар

мындай инсандардын тарыхтагы ордун келечек муундар үчүн, тарыхы терең элибиз үчүн үзгүлтүксүз жайылтуу иштерин жүргүзүүбүз зарыл деп эсептеймин.

Исхак Раззакович Раззаков 1910-жылы азыркы Баткен областынын Лейлек районунун Хоросон кыштагында туулган. Тез эле ата-энесинен томолой жетим калып, 1918-жылдан Хадженттеги (Кожоабал) балдар үйүндө тарбияланган. 1931-жылы Ташкенттеги Педагогика техникумун, 1936-жылы Москвадагы пландоо институтун бүтүргөн. Орус, өзбек, тажик тилдеринде эркин сүйлөй билген. 1936-1938-жылдары Өзбек ССР мамлекеттик пландоо комитетинде (экономист, төраганын орун басары, төрага), 1941-1944-жылдары Өзбек ССР Эл агартуу комиссары, Өзбек ССР эл комиссарлар советинин төрагасынын орун басары, 1944-45-жылдары Өзбекистан Компартиясынын Борбордук Комитетинин пропаганда жана үгүт боюнча секретары, 1945-50-жылдары Кыргыз ССР министрлер советинин төрагасы, 1950-61-жылдары Кыргызстан компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп иштеген. Бул жылдар аралыгында Исхак Раззаков кыргыз мамлекетинин өсүп өнүгүшү үчүн өтө зор эмгектерди жасаган. Кийинчерек аны улутчул деп, ак жеринен иштен кетиришкен. Натыйжада Москва шаарында жашоого туура келип, үй камагына алынып, акырында астма оорусуна чалдыккан. Ушул оорусунан айыкпастан 1979-жылы көз жумган. Москвада жүргөн мезгилинде бир жолу гана Кыргызстанга келүү бактысына ээ болгон. 1953-жылдын март айында Сталин дүйнөдөн өтүшү менен «Сталиндик социалисттик өнүгүү доору» аяктаган. Ал өлгөндөн кийин тоталитардык режим бир аз жумшарган. Ошол эле жылы Хрущев КПСС БКнын биринчи секретарлыгына шайланып, өлкөдө Сталиндин керт башына сыйынуу кесепеттери жоюлган. Кыргызстанда партиялык башкаруунун демократиялык принциптерин ишке ашырууда 1950-61-жылдары Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетин жетектеп Исхак Раззаков өлкөнүн өнүгүшү үчүн чоң салым кошкон. Ал Кыргызстандын компартиясын жетектеген биринчи кыргыз атуулу болгон.

И.Раззаков союздук директиваларга таянып, Кыргызстандын өз алдынчалыгын өнүктүрүү, экономикалык жана саясий чөйрөдөгү укутарынын кеңейиши үчүн көп иштерди аткарган. Натыйжада республиканын аймагында 225 өнөр жай ишканалары, жогорку, атайын орто жана кесиптик техникалык окуу жайларды жалпы союздук башкаруудан, республикалык башкарууга өткөн.

Албетте Исхак Раззаков чейрек кылымдарда бир жаралуучу гениалдуу инсандарга кирет. Бизге, киндик каны тамган, өзү туулуп өскөн жерине келер алдында И. Раззаков Өзбек ССРинин мамлекеттик пландоо комитетинин президенти, республиканын эл агартуу министри болуп эмгектенип келген. Бул чоң кызматтарда жүрүп, Өзбек республикасынын эмгекчилеринин, коммунисттеринин бүткүл коомчулугунун терең урмат-сыйына ээ болгон. Раззаковдун Кыргызстанга келишине У. Юсупов чоң жардам берген. Ошентип 8-9 жашында мекенинен кетүүгө мажбур болгон И. Раззаков 27 жылдан кийин өз мекенине кайтып келген.

Советтик мезгилдин жаркын жылдыздарынын арасында байыркы түрк жергесинин асманында И. Раззаковдун жылдызы өзгөчө жарык чачып турат. Ал Түрк мамлекеттеринин баарына таандык болгон чыныгы интернационалист болгон.

Демек, ар бир айтылган сөздөрдүн ууч кыйыры, тарыхтын белгилүү бөлүгү болуп, жогоруда сөз болгон инсандын өмүрү таржымалын даңазалап

жарыка чыгарат эмеспи. Исхак Раззаков дал ошол мезгилдеги ар бир Кыргыз атуулу, чыныгы патриот инсандары жасай турган иштердин баарын жасаган. Бирок мындай алып караганда ал өтө сабаттуу болуп, өзүнүн маданияттуулугу, чечендиги, лидерлиги менен калк арасында кадыр барка ээ болгон. Ошол кездеги таталитардык система бул улуу инсандын тамырына балта чаап, анын ички дүйнөсүндөгү алоолонуп жанып турган бүт кереметтин баарын өчөрүп салган. Туура, мамлекеттин өсүп өнүгүшү үчүн жан талашып эмгек кылган, ал эмгектин үзүрүн көрбөгөн мындай чыгаан инсандардын өмүрү келечек муундар үчүн өрнөк деп айтсак жаңылышпайбыз. Демек, Исхак Раззаковдун өмүрүнүн акыры ошондой жагдайга кабылып, өз мекенинен алыс журтка куугунтукталып, өмүрү бүткөнчө түрдүү азап чегип, ички сезими туулган жерин сагынуу менен бул дүйнөдөн көз жумган.

Адабияттар:

1. Момбекова Ж.К. «Кыргыз жана кыргызтандын тарыхы» Бишкек, 2003.
2. Осмонов Ө.Ж. Асанканов А.А. «Кыргызтандын тарыхы» Бишкек, 2003.
3. Осмонов Ө.Ж. «Экзамендик 100 суроого жооп» Бишкек, 2008.
4. «Улуу инсан И. Раззаков». Фонд И. Раззакова Бишкек, 1995.

МАЗМУНУ

1.	<i>А. Ажиматов О. А. (ОшМУ), Талканбаева А. (ОГПИ).</i> Отражение психологических идеи о формировании личности в устном народном творчестве кыргызского народа	6
2.	<i>Мусаканова (ОГПИ).</i> Элдик оозеки чыгармалар аркылуу баланы үй- бүлөдө тарбиялоонун мааниси	9
3.	<i>Мадраимов С. М. Момонов З. – (ОГПИ).</i> Орто мектептин алгебра сабактарында параметрлүү тендемелерди чыгаруу менен кадимки тендемелердин сериясын түзүүнүн жолдору.....	12
4.	<i>Бикиева К.А., Тарыкчиева Ш.Б. (ОГПИ).</i> Семинардык сабактарда элдик педагогиканын элементтерин пайдалануу аркылуу студенттердин өз алдынча иштөөсүн өркүндөтүү.....	16
5.	<i>Исраилова Ч. - (ОГПИ).</i> Кыргыз элинин дүйнөлүк социологияга кошкон салымы.....	20
6.	<i>Мамытова М.- (ОГПИ).</i> «Санат-насыят жана терме ырларындагы элдик тарбиянын көрсөтүлүшү».....	23
7.	<i>Миңбаева К.- (ОГПИ).</i> «Ак кеме» повестин окутууда бешикке бөлөө каадасы.....	27
8.	<i>Моисеева С.М. – (ОГПИ).</i> Народная педагогика об эстетическом воспитании подрастающего поколения.....	30
9.	<i>Нуралиева Б.К. – (ОГПИ).</i> Ислам дининин дүйнөлүк орду жана азыркы диний багыттар.....	35
10.	<i>Тургунбаева К., Нурмаматова К. – (ОГПИ).</i> Студенттерде үй-бүлөлүк турмушка даярдоонун мааниси жана максаты.....	38
11.	<i>Осекова Т.К., Токтакунова М. – (ОГПИ).</i> Улуттук каада-салтыбыз- руханий байлыгыбыз.....	41
12.	<i>Сатыбалдиев М.М.- (ОГПИ)</i> Тема любви в нероманном творчестве Л.Н.Толстого.....	45
13.	<i>Сооронбаева Н. А. – (ОГПИ).</i> Элдик оозеки чыгармаларда эмгекке тарбиялоо жөнүндө.....	49
14.	<i>Бикиева К. А., - Сооронбаева Н. А. – (ОГПИ).</i> Жаштарды адептүүлүккө тарбиялоодо элдик оюндардын тийгизген таасири.....	52
15.	<i>Тарыкчиева Ш.Б.- (ОГПИ).</i> Жаштарды адептүүлүккө тарбиялоодогу элдик жомоктордун психологиялык негизи.....	55
16.	<i>Турдубаева К.Т. – (ОГПИ).</i> Символдук функцияларды колдонуу.....	58
17.	<i>Хасанов Т.Х., Мусаканова М.М.– (ОГПИ).</i> Группа методов воспитания в этнопедагогике и их использование в практике воспитания.....	61
18.	<i>Кадырова. Т. К. – (ОГПИ).</i> Кыргыз элдик мурастары - окутуу-тарбиялоо процессинин негизи катары.....	63
19.	<i>Садыкова М., Султанов Э. (ОшГУ).</i> Изменение традиционного хозяйства Кыргызстана под влиянием иноземных культур.....	68
20.	<i>Даминова И., (ОГПИ), Абдулахамидова Б.Н –(ОшМСУ).</i> Экологическое воспитание как социально-педагогическая проблема	74

21. Сулайманова Б. С., Бабекоев А.У., Жусупбек кызы Ж. - (ОГПИ).
Спирттер деген теманы окутууда «Кубик» жана «Синквейн» стратегиясын пайдалануу..... 78
22. Камилова Л.Т. -(Ош МСУ), Бабекоев А.У. -(ОГПИ).
Современное использование водных ресурсов северного склона Алайского хребта..... 84
23. Долонова Г.М., Маматеминова Т.М.-(ОГПИ). Кыргызстандын суу экосистемалары жана анын өзүн-өзү тазалоодогу мааниси.... 89
24. Исмаилова Д.Ш., Бабекоев А.У. -(ОГПИ), Тыныбекова Г.Т. -(ОшМСУ). Окуу жайлардын шартында гидрологиялык байкоолорду уюштуруунун өзгөчөлүктөрү..... 93
25. Кошбаев А.Б., Мадраимов С.М. -(ОГПИ). Кыргыз ойчулдарынын жана акындарынын жаратылышка болгон көз караштары..... 96
26. Арынбаев Э.К.-(ОГПИ). Математика мугалимдеринин ишмердүүлүгүн жаңы маалыматтар технологиясынын жардамында оптималдаштыруу (функциянын графигин сызуу ишин оптималдаштыруу)..... 100

СТУДЕНТТИК ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯНЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

27. Абдылдакан к. Г., Сагынбаева Г.А.-(ОГПИ). Кыргыз Ата Улуттук паркында өсүүчү *Carpiifoliaceae* уруусунун *Lonicera* тукумунун кээ бир өкүлдөрүнүн жалбырагынын морфоэкологиясы..... 106
28. Аширбек к Т., Матисаева Б.А.-(ОГПИ). Как писать и произносить киргизское слово в русском языке?..... 108
29. Мадраимова Т., Нажимидинов У.Б.-(ОГПИ). Татаал сөздөрдүн жазылышындагы такталуучу маселелер..... 111
30. Абдираим к У., Жаанбаева К. (ОГПИ). Көркөм чыгармалардагы аял затынын жана эненин образынын чагылдырылышы... 114
31. Жалал к. А., Матисаева Б.А. -(ОГПИ). Фамилия и прозвище..... 116
32. Суранчиев Ж., Исиреев С.А.-(ОГПИ). Кептеги стилистикалык каталардын орду..... 119
33. Жусупова Э., Жаанбаева К.-(ОГПИ). Чынгыз Айтматовдун элдик уламыштарды (миф, легенда) көркөм чыгармада чагылдыруу чеберчилиги. («Жылым карытар бир күн» романынын негизинде)..... 122
34. Курстанбек к. Г., Мырзакулова С.-(ОГПИ). Саясий системанын институту катары мамлекеттин коомдогу ролу..... 124
35. Маширапова З.К., Кыдырова А.Н.-(ОГПИ). Улуу Кыргыз дөөлөтү..... 127
36. Сабыралы к. Ж., Токтомамат к. К.-(ОГПИ). Валеологиялык билим берүүнүн зарылдыгы..... 129
37. Сарыбаева О., Абжапарова А. -(ОГПИ). Кислоталуу жамгыр .. 133

38. *Маматеминова Т.М., Токтосунова А. - (ОГПИ). Чайндар (Scorpiões) жана алардын уусунун таасири.....* 13
39. *Тургунбаева А., Маматеминова Т.М. - (ОГПИ). Кара курт (Latrodectus mactans tredecimguttatus Rossi) жана алардын уусунун таасири.....* 138
40. *Осоров А.А., Абжалов Т.Т. - (ОГПИ). Исхак Раззаков- белгилүү мамлекеттик ишмер.....* 141